

Чорний А. О.,*аспірант кафедри конституційного права України**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7737-708X>*

ДЕМОКРАТІЯ: ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз основних підходів до розуміння демократії в сучасній політико-правовій та конституційно-правовій доктрині, а також досліджено еволюцію демократичної теорії від класичних до сучасних концепцій. Обґрунтовано, що поняття демократії є багатозначним і не може бути зведене до єдиного універсального визначення, оскільки в науковій літературі воно трактується як форма народовладдя, спосіб організації державної влади, процедура прийняття політичних рішень або система конституційних цінностей. Проаналізовано основні класифікації моделей демократії, запропоновані вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема широке та вузьке розуміння демократії, формальні та сутнісні концепції, а також сучасні моделі демократичного розвитку. Показано, що попри існування значної кількості авторських концепцій, найбільш методологічно вдалим є поділ демократії на процедурну (електоральну) та субстантивну (матеріальну, конституційну, ліберальну). Доведено, що процедурна демократія концентрується насамперед на механізмах формування органів державної влади, передусім через проведення вільних, чесних і конкурентних виборів, тоді як субстантивна демократія передбачає існування конституційних обмежень здійснення публічної влади, верховенства права, гарантування прав і свобод людини та поваги до інших фундаментальних засад конституціоналізму. Встановлено, що саме конституційна демократія забезпечує поєднання принципу народовладдя із необхідністю обмеження державної влади конституційними цінностями, не допускаючи перетворення волі більшості на інструмент обмеження прав людини чи руйнування демократичного конституційного ладу. Особливу увагу приділено співвідношенню процедурної демократії із суміжними демократичними концепціями, зокрема деліберативною, консенсусною та учасницькою демократією, які намагаються подолати окремі недоліки класичного електорального підходу. Обґрунтовано, що поділ демократії на процедурну та субстантивну є найбільш придатною теоретичною конструкцією для дослідження сучасної демократії, оскільки дозволяє комплексно пояснити природу демократичної держави, особливості функціонування сучасного конституціоналізму та причини поширення неліберальних демократичних режимів у світі.

Ключові слова: демократія, процедурна демократія, субстантивна демократія, конституційна демократія, ліберальна демократія, електоральна демократія, конституція, конституційні цінності, конституціоналізм, верховенство права, права людини, принцип більшості, народовладдя, неліберальна демократія.

Постановка проблеми. Демократія належить до фундаментальних категорій сучасної політико-правової науки і конституційного права, однак попри тривалу історію її дослідження зміст

цього поняття залишається неоднозначним. У сучасному науковому дискурсі існує значна кількість концепцій, моделей і теорій демократії, які по-різному визначають її сутність, критерії та ознаки. Така багатоманітність підходів зумовлює необхідність їх систематизації, а також визначення найбільш перспективних і придатних методологічних моделей для дослідження демократичних процесів і концептуалізації демократії. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах поширення неліберальних режимів, які, зберігаючи демократичні виборчі процедури, все ж відходять від принципів конституціоналізму, верховенства права та гарантування прав людини. Цей відхід криється у методології, адже такі неліберальні режими також оперують ідеєю народу, народного волевиявлення, виборів, принципу більшості. Проте вони часто забувають про права людини, конституційні цінності в широкому розумінні, ідею обмеження влади, особливості правового статусу меншин, інституційні і контрмажоритарні механізми, які потрібні для забезпечення поділу влади, системи стримувань і противаг.

Ми хочемо продемонструвати, що сучасний розвиток демократичної теорії свідчить про поступовий перехід від сприйняття демократії виключно як процедури формування влади до її розуміння як способу здійснення публічної влади, що полягає у наявності конституційних обмежень. У зв'язку з цим особливого значення набуває розмежування процедурної (електоральної) та субстантивної (конституційної, ліберальної) демократії, оскільки саме такий поділ дозволяє пояснити природу сучасних демократичних трансформацій, окреслити межі народовладдя та визначити роль конституційних цінностей і прав людини у функціонуванні демократичної держави. Це зумовлює необхідність комплексного аналізу основних підходів до розуміння демократії та їхнього значення для сучасної конституційно-правової доктрини.

Стан дослідження. До наукових досліджень, присвячених концепціям демократії в конституційному праві слід віднести праці Р. Алексі [1], К. фон Байме [2], Г. В. Берченка [3], Ф. Бенетона [4], С. Гантінгтона [5], Д. Гелда [6], Е. Гідденса [7], Е. Гутмана [8], Р. Даля [9], Д. Донеллі [20], Р. Познера [11], М. Савчина [12], А. Шайо і Р. Уїтц [13], О. В. Щербанюк [14] та багатьох інших.

Метою статті є з'ясування сутності сучасних концепцій демократії в конституційному праві; аналіз підходів до класифікації демократії, що нині існують в науці; оцінка чинних класифікацій і намагання створити єдину демократичну теорію; визначення перспективних напрямків подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. У цьому дослідженні ми послідовно розглянемо розвиток демократичної теорії, основні підходи до розуміння демократії, більш детально звернемо

увагу на дві концепції демократії – процедурну (електоральну) і субстантивну (конституційну).

Концепт конституційної демократії, яка є якщо не справжнім антагоністом процедурної демократії, то принаймні відмінним від неї підходом (з іншими акцентами), означає, що демократія є обмеженою субстантивними вимогами конституціоналізму і, насамперед, індивідуальними правами. Відповідно, класичний спір і практичний ризик полягає у тому, що процедурна (електоральна) демократія сама по собі може нести загрозу виникнення неліберального правління (режиму) і навіть прийняття неліберальних конституцій (або внесення неліберальних змін до існуючих конституційних текстів) із збереженням демократичних процедурних елементів. Наголосимо, що йдеться про ситуацію абсолютизації процедурного розуміння демократії або її існування без належних конституційних обмежень, саме це створює ризики виникнення неліберальних режимів. Адже в ідеалі два різновиди демократії мали би співіснувати і доповнювати один одного, а саме: конституційна демократія має доповнювати демократичні процедури субстантивними вимогами конституціоналізму.

Почнемо із багатозначності поняття демократії. Наразі видна все більше тенденція для цього поняття стати синонімом усього хорошого, прекрасного і істинного у суспільстві [2, с. 271]. При цьому сучасні визначення демократії за змістом зазвичай відмінні від «першоджерела» періоду давньогрецької держави, коли демократію ідентифікували як одну з державних форм, а саме – історичних форм державного правління [16, с. 228].

Кидається в очі також парадокс – люди, котрі створювали Конституцію США, добре розуміли небезпеку, яку приховує в собі демократія [11, с. 783]. Саме тому модель, обрана у США, була саме республіканською, а не демократичною (у розумінні батьків-засновників). Йдеться виключно про термінологію, оскільки сьогодні США є класичною представницькою демократією. США пішли шляхом ухвалення своєї конституції представницьким органом, але доктринально обґрунтовували це скоріше більш широкою концепцією республіканізму. Демократичний аспект при цьому неявно проявився через посилання на народ (формула преамбули Конституції США 1787 р. відсилає до народу – “We, the people”).

Якщо говорити про сучасне розуміння, то А. Шайо і Р. Уітц виокремлюють дві концепції демократії: широка і вузька. Широка визначає демократію як правління громадян (грецька модель Древніх Афін). В цьому толерантному політичному співтоваристві переважає верховенство права, рішення приймаються на основі загального обговорення з опорою на факти, і всі громадяни беруть участь в державних справах, оскільки вони прихильні до загального блага полісу. Дж. М. Міль (і в певному сенсі Руссо) доповнили широке тлумачення, вони вважали, що демократія за своєю природою посилює свободу. У вузькому тлумаченні демократія – це правило ухвалення рішень (Й. Шумпетер) [13].

Досить детально демократичну теорію і моделі демократії описує також Д. Гелд. Він виокремлює такі моделі: класична демократія, захисний республіканізм, еволюційний республіканізм, захисна демократія, еволюційна демократія, пряма демократія, конкурентна елітарна демократія, плюралізм, правова демократія, учасницька демократія, демократична автономія, космополітична демократія [6].

Досить велику палітру різних концепцій, теорій, доктрин і моделей демократії виокремлюють автори колективної монографії «Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики» [15, с. 110–113].

А от С. Гантінгтон стверджує, що в середині ХХ ст. в ході дебатів про сенс слова «демократія» виокремилось три основні підходи. Демократія як форма правління стала визначатися виходячи або з джерел влади уряду, або з цілей, яким уряд слугує, або з процедур його утворення [5].

Отже, як бачимо, варіацій розуміння демократії існує доволі багато. Є більш розширені класифікації, є більш спрощені.

Загалом прийнято розрізняти сутнісні та формальні концепції демократії [10, с. 207]. Пояснимо це на тезах, що висловлені Д. Донеллі. Отже, «іноді мається на увазі виборча (формальна) демократія. В інших випадках під «демократією» розуміється ліберальна демократична держава загального добробуту, яку характеризують швидше такою за сутнісними, а не за формальними ознаками (через її повагу до всесвітньо визнаних прав людини). Але тільки ліберальна демократія повністю віддана забезпеченню прав людини. І це через те, що вона «ліберальна» (базується на правах), а не «демократична» (базується на волі народу)» [10, с. 211].

Ми схилиємося саме до такого підходу, тобто поділу демократії на процедурну (процесуальну, електральну) і матеріальну (субстантивну, конституційну, ліберальну).

За твердженням Ф. Бенетона, процесуальна демократія залежить від процедур, субстанціальна демократія впорядковується формами. Процедури нейтральні, порожні, вони приводять у дію юридичні абстракції; форми ж – чи належать вони звичайно чи праву – мають сенс, вони створені не тільки для того, щоб керувати людською дією, а й для того, щоб підносити її [4].

Якщо оперувати поняттям «плюралістична процедурна демократія», то воно є близьким також до іншого різновиду – деліберативної демократії або дорадчої демократії чи демократії обговорення. В цілому, вона потрапляє в широкую категорію процедурної демократії, хоч Д. Гелд взагалі ставив її на окреме місце.

Р. Алексі вважає, що демократію одночасно можна сприймати як процедуру прийняття рішень і як процедуру аргументації. Прийняття рішень способом, що відповідає принципу більшості є реальною стороною демократії. Аргументація як публічний дискурс із необхідністю пов'язана з претензією на змістовну правильність. З цієї причини це ідеальна сторона демократії. Єдиною можливістю реалізації правильності другого порядку в політичному житті, особливо в публічній законотворчій діяльності, є інституціоналізація демократії, яка об'єднує обидві сторони. Назва цієї єдності – «деліберативна демократія» [1, с. 57–58]. Деліберативна демократія, яку також називають дорадчою, використовує народовладдя для вияву та підтримки автономії всіх індивідів [8, с. 150].

Також тут можна назвати ідею консенсусної демократії А. Лейпхарта (на противагу мажоритарній демократії). По суті – названі тут теорії намагаються обійти недоліки класичної процедурної демократії, але не сприймають і субстантивну демократію.

Як процедурну теорію умовно можна також вважати учасницьку демократію. Е. Гутман стверджує, що учасницька демократія ставить під сумнів властивий ліберальній демократії наголос на захисті особистої свободи, бо ліберальна демократія

надає цьому захисту відносно більшого значення, ніж участі в політичному житті. Прихильники учасницької демократії стверджують, що демократичні громадяни нині недооцінюють участь у політичному житті, бо сучасні демократії пропонують у край обмежені можливості участі, яка б мала сенс, надто коли порівняти з демократією античної Греції [8, с. 148].

О. В. Щербанюк також наголошує на важливості учасницької демократії. На її думку, «незважаючи на буквальный переклад демократії як «народ» і «влада», в сучасних умовах демократія не може ототожнюватися з народовладдям, оскільки, по-перше, суб'єктом демократії може бути не тільки народ в цілому, але й усі його складові компоненти: громадяни, громадські об'єднання, органи самоорганізації населення, державні органи; по-друге, об'єктом демократії можуть бути як суспільні відносини, важливі для всього суспільства, так і ті, що мають приватний, локальний характер і стосуються інтересів окремих громадян, груп (інтересів жителів села, мікрорайону тощо), тоді як суверенітет або існує, або його немає (він не може бути меншим або більшим). Тому в сучасному розумінні демократія повинна розглядатися не як влада народу, а як участь громадян (людей) та їх об'єднань у здійсненні влади. Формами цієї участі є членство в політичних партіях, участь у мітингах, демонстраціях, пікетуваннях, зборах, виборах, звернення громадян тощо. У зв'язку з цим суб'єктом демократії може бути як група людей, окрема особа, так і народ в цілому, тоді як суб'єктом народовладдя може бути тільки народ в цілому» [14, с. 32–33].

Учасницька демократія в найбільш гіпертрофованому вигляді знайшла свій вияв у процесі обговорення конституції Ісландії. Виходячи із практичного досвіду учасницька демократія не завжди є результативною і може використовуватися лише як доповнення, але не як заміна іншим демократичним процесам.

Ми вважаємо коректним оперувати поняттями «змістовна» (матеріальна, субстантивна, конституційна, ліберальна) і «процедурна» (іноді – мажоритарна, електоральна, виборча, хоча існують різні концепції процедурної демократії) демократії, які досить сильно укорінилися в науці. М. Савчин виокремлює, до прикладу, матеріальну та процедурну демократію. В раках матеріальної демократії вчений виокремлює обороноздатну (militant democracy) демократію [12, с. 246–247], яка дійсно до неї є досить близькою. Водночас змістовні концепції можуть бути досить різноманітні і охоплювати багато варіацій.

Є багато суміжних із демократією теорій, що покликані змінити її, уточнити або існувати як паралельні. Здебільшого вони носять авторський характер, часто пов'язані із авторською термінологією і підходом. Так, Р. Даль замість демократії пропонує термін «поліархія» [9]. Ф. Гаєк пропонує використовувати замість терміну «демократія» термін «демархія», а також власне змістовне наповнення демархії як особливого альтернативного механізму організації влади і демократичного правління [17].

Названі вище авторські концепції намагаються створити одну єдину концепцію демократії, проте нам видається, що це неможливо. Демократія як явище може мати свої різновиди, і саме тому класифікаційний поділ різних концепцій має залишатися.

Поділ демократії на процедурну і субстантивну нам видається найбільш точним і саме він має бути покладений в основу досліджень демократії. Причому абсолютизація саме процедурної демократії привела до появи неліберальних демократій,

тобто режимів, де є електоральний процес, але ігноруються в тій чи іншій мірі цінності. Процес появи таких неліберальних режимів тісно пов'язаний із явищем популізму, що потребує окремого дослідження.

Наприкінці слід нагадати також тезу Е. Гідденса, за якою демократія аж ніяк не будується на принципі – все або нічого. Можуть існувати різні форми, як і різні ступені демократизації [7, с. 53]. Тим самим вчений відштовхується від практики – реальна демократія в своєму індивідуальному прояві в конкретній країні, як і будь-яке індивідуальне явище порівняно із абстрактним типом, є значно багатшим. Відповідно, ми маємо також розуміти, що демократичний характер часто поєднується із недемократичними рисами.

Висновки. Загалом, демократія є складним і багатовимірним явищем, яке не може бути зведене до єдиного універсального визначення чи моделі. Різноманіття концепцій демократії, сформованих у політичній та правовій науці, свідчить про існування різних підходів до розуміння її сутності – від визначення демократії як форми народовладдя до її сприйняття як процедури формування органів державної влади або як системи цінностей, заснованої на конституціоналізмі, верховенстві права та повазі до прав людини. Класифікація концепцій демократії має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення, оскільки саме від розуміння демократії залежить те, що буде написано в конституції держави, а також інтерпретація на практиці вже існуючих конституційних положень усіма зацікавленими акторами (і конституційними суддями як захисниками конституції). Концепції демократії визначають подальший рух держави, її розвиток. Саме те, що розуміють під демократією політичні еліти, громадяни, судді (передусім, конституційні), і буде визначати майбутні політичні рішення.

Незважаючи на існуючу багатоманітність, найбільш обґрунтованим видається поділ демократії на процедурну (процесуальну, електоральну, виборчу) та субстантивну (матеріальну, конституційну, ліберальну, ціннісну). Процедурна демократія концентрується насамперед на механізмах формування публічної влади, передусім через вільні та конкурентні вибори, тоді як субстантивна демократія виходить із необхідності існування конституційних обмежень народовладдя, гарантування основоположних прав людини, верховенства права та інших засад конституціоналізму. Такий підхід дозволяє більш повно розкрити природу сучасної демократичної держави та пояснити відмінності між демократичними режимами.

Абсолютизація процедурного розуміння демократії створює передумови для виникнення неліберальних режимів, у яких зберігаються демократичні виборчі процедури, однак поступово нівелюються конституційні гарантії, права людини та механізми обмеження державної влади. Саме тому демократична легітимність не може ґрунтуватися виключно на волевиявленні більшості, а повинна поєднуватися з дотриманням фундаментальних конституційних цінностей. Сам демократичний розвиток також не має абсолютного характеру, оскільки сучасні держави поєднують різні елементи демократичних моделей і можуть перебувати на різних рівнях демократизації. Це підтверджує доцільність використання поділу демократії на процедурну (електоральну) та субстантивну (матеріальну, конституційну, ліберальну) як методологічної основи подальших досліджень демократичної держави та сучасного конституціоналізму в цілому.

Література:

1. Алексі Р. Ідеальний вимір права *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. С. 45–61.
2. Байме Клаус фон Політичні теорії сучасності. Київ : Стилос, 2008. 396 с.
3. Берченко Г. В. Конституція як акт установчої влади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2024. 596 с.
4. Bénétou P. Introduction à la politique, 2eme édition. Paris : Presses Universitaires de France (PUF), 2018. 416 p.
5. Huntington Samuel P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman : University of Oklahoma Press, 1991. xvii, 366 p.
6. Гелд Д. Моделі демократії. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 155–175.
7. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. Київ : Альтерпрес, 2004. 100 с.
8. Гутман Е. Типи і парадокси демократії. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 143–154.
9. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція ; пер. з англ. О. Д. Білогорський . Харків : Каравела, 2002. 216 с.
10. Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці. Львів : Кальварія 2004. 280 с.
11. Познер Річард А. Економічний аналіз права. Харків : Акта, 2003. 862 с.
12. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ : ВАІТЕ, 2020. 462 с.
13. Sajó A., Uitz R. The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism. Oxford : Oxford University Press, 2017. 483 p.
14. Щербанюк О. В. Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави. Книга II. Київ : Логос, 2013. 306 с.
15. Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики / Р. О. Стефанчук, С. О. Кузнichenko, І. М. Мишак, О. В. Совгіра, В. Л. Федоренко, А. О. Янчук. Одеса : Гельветика, 2020. 764 с.
16. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. ; за ред. А. Р. Крусян. Одеса : Фенікс, 2015. Вип. 3 : Сучасний український конституціоналізм. 526 с.
17. Хайек. Право, законодавство та свобода. Нове викладення широким принципів справедливості та політичної економії : у 3 томах. Київ : Сфера, 1999–2000.

Chorny A. Democracy: basic modern concepts in constitutional law

Summary. The article provides a comprehensive analysis of the main approaches to understanding democracy in contemporary political-legal and constitutional-legal doctrine and examines the evolution of democratic theory from classical to modern concepts. It is substantiated that

the concept of democracy is multifaceted and cannot be reduced to a single universal definition, as the academic literature interprets it as a form of popular rule, a method of organizing state power, a procedure for political decision-making, or a system of constitutional values. The article analyzes the main classifications of models of democracy proposed by domestic and foreign scholars, including broad and narrow understandings of democracy, formal and substantive concepts, as well as contemporary models of democratic development. It is demonstrated that, despite the existence of a considerable number of authorial concepts, the most methodologically appropriate approach is to distinguish between procedural (electoral) and substantive (material, constitutional, liberal) democracy. It is proved that procedural democracy primarily focuses on the mechanisms of forming public authorities, above all through free, fair, and competitive elections, whereas substantive democracy presupposes the existence of constitutional limitations on the exercise of public power, the rule of law, the protection of human rights and freedoms, and respect for other fundamental principles of constitutionalism. It is established that constitutional democracy ensures the combination of the principle of popular sovereignty with the necessity of limiting state power by constitutional values, thereby preventing the will of the majority from becoming an instrument for restricting human rights or undermining the democratic constitutional order. Particular attention is paid to the relationship between procedural democracy and related democratic concepts, including deliberative, consensual, and participatory democracy, which seek to overcome certain shortcomings of the classical electoral approach. It is substantiated that the distinction between procedural and substantive democracy constitutes the most appropriate theoretical framework for the study of modern democracy, as it makes it possible to comprehensively explain the nature of the democratic state, the specific features of contemporary constitutionalism, and the reasons for the spread of illiberal democratic regimes.

Key words: democracy, procedural democracy, substantive democracy, constitutional democracy, liberal democracy, electoral democracy, constitution, constitutionalism, constitutional values, rule of law, human rights, majority rule, democracy, illiberal democracy.

Використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

Дата першого надходження статті до видання: 14.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.10.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)